

Жумалиев Ж., филол.илим. кандидаты, доцент
Садыралиева Г. Э., филол. илим. кандидаты
К.Карасаев атын. БГУ

МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТ - ИТ ТҮРК» ЭМГЕГИНДЕ БЕЛГИЛЕНГЕН КЫПЧАК СӨЗДӨРҮ АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ- КЫПЧАК ТОБУНДАГЫ ЖАНА БАШКА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ

КЫПЧАКИЕ СЛОВА В “ДЕВОНУ ЛУГАТ-ИТ ТУРК ” МАХМУДА КАШГАРСКОГО В СОВРЕМЕННЫХ КЫРГЫЗ-КЫПЧАКСКИХ И ДР.ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация: Макалада Махмуд Кашгари “ДЛТ”да белгилеп көрсөткөн кыпчак сөздөрү азыркы кыргыз-кыпчак тобундагы жана башка түрк тилдери менен диалектилериндеги сөздөргө салыштырылып, талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: Кыргыз-кыпчак тилдери, огуз тобу, түрк, түрк уруулары, лексика, семантика, өзгөчөлүктөр.

Аннотация: В статье в сопоставлении с лексикой современных кыргыз-кыпчакских и др.тюркских языков анализируются кыпчакские слова, отмеченные Махмудом Кашгарским в “ДЛТ”.

Ключевые слова: Кыргыз-кыпчакские языки, огузская группа, түрк, тюркские племена, лексика, семантика, особенности.

Махмуд Кашгари көптөгөн түрк урууларынын жайгашкан орду тууралуу сөз кылганда, кыпчактарды Караханиддердин түндүк-батыш тарабына, огуздардын түндүк кошунасы катары азыркы Казакстандын жана анын түндүк - батыш жагындагы жерлерге жайгаштырган. Мына ошол Махмуд Кашгари жашаган доордогу кыпчактар белгилүү турколог Н.А.Баскаковдун классификациясы боюнча Ы тилинде болуп, ал кыпчак-огуз тобунан байыркы түрк доорунун (У-Х кк.) аягында кыпчак жана огуз тилдери деген эки топко бөлүнүп чыккан. Орто түрк доорунда (X-XV кк.) кыпчак тили бөлүнөт, андан кыпчак-булгар, кыпчак-волга топтору ажырымдалып, кыпчак-волга тобунан кыпчак-половец, кыпчак-ногой, половец тилдери жаралат. Жаңы түрк доорунда (XV-XIX кк.) кыпчак-булгардан татар, башкыр тилдери; кыпчак-половецтен караим, кумык, карачай-балкар, крым-татар тилдери; кыпчак-ногойдон ногой, каракалпак, казак, өзбек тилинин диалектилери бөлүнүп чыгат (Караң. ал ж-дө: Н.А.Баскаковдун “Общая схема развития тюркских языков” деген таблицасын). Ошо таблицадагы классификацияга караганда жогоруда саналган түрк тилдеринин баары көптөгөн кыпчак тилдерине бөлүнө элек, бирок булгардык жана огуздук элементтери бар кыпчак-ногой, кыпчак-булгар жана половец-кыпчак же кыпчак-огуз деген айырмачылыктары бар подгруппалардан

турган кыпчак аталышындагы бир эл болгон. Азыркы учурда деле түбү мына ошол кыргыз-кыпчак тобунан бөлүнүп чыккан кыпчак элинин өкүлдөрү Казакстан жана анын түндүк-батышы тараптагы аймактарда кыпчак-ногой, кыпчак-половец, кыпчак-булгар деген тилдик топтордун курамында турушат. Түрк тилдеринин андан наркы өнүгүшүндө үстүдө белгилегендей, кыпчак-ногой тобунан казак, кара-калпак, ногой; кыпчак-половец же кыпчак-огуз тобунан караим, карачай-балкар, кумык, крым татар, крымчак; кыпчак-булгар тобунан татар, башкыр сыяктуу тилдерге ажырымдалып кетишкен. Аталган элдерден тышкары кыпчак деген ат түрк тилдеринин көбүнүн курамында, маселен, кыргыз тилинин ичкилик тобундагы бир уруу, өзбек тилиндеги кыпчак диалектилери, түркмөндөрдө, түрктөрдө (мамлюк-кыпчактар), Венгрияда алиге чейин жолуга берет.

Ушундай жагдайларды эске алуу менен, биздин бу макалабыз Махмуд Кашгаринин “Сөздүгүндө” “хакан наречисинен” же башка түрк тилдеринен өзгөчөлөнгөн “кыпчакча”, “кыпчактар минтип айтышат” сыяктуу атайын кошумча түшүндүрмөлөрү бар сөздөрдүн азыркы кыпчак тобундагы түрк тилдеринин кайсынысында сакталып калгандыгын жана аларды Махмуд кайсы кыпчактардан алгандыгын аныктоо максатында жазылды. Албетте, өткөн мына ошол 1000 жылча

лык убакыт аралыгында кыпчак деп аталган келки бир элдин тили ошо бойдон сакталып турбай, ар кандай ички-тышкы шарттарга жараша көптөгөн тилдерге ажырап кеткен жана “Сөздүктө” белгиленген сөздөрдүн айрымдары алардын кайсы биринде ошо доордогудай тыбыштык формасын жана маанисин сактап калган, айрымдарынын тыбыштык турпаты же семантикасы өзгөрүүгө дуушар болгон же биротоло колдонуудан чыгып, ордун башка сөздөргө бошотуп берген. Ошентсе да, алдыдагыдай орчундуу суроого жооп берүү үчүн “Сөздүктө” белгиленген кыпчактардын лексикасын жана алардын маанилерин биринчи кезекте, азыркы кыргыз-кыпчак тобуна кирүүчү тилдердеги фактыларга, зарыл учурларда огуз жана карлук-уйгур тобундагы түрк тилдеринин сөздөрүнө салыштыруу жолун тандап алдык. Аларды, б. а., “Сөздүктө” катталган кыпчактардын өзгөчөлөнгөн сөздөрүнүн көбүн салыштырылчу тилдердин сөздүктөрүнөн жана башка илимий эмгектеринен табылгандарынын баарын макалабызда баяндап, талдап жазып берүүгө аракеттендик. Факты-материалдар табылбай калган учурларда андай сөздөрдү кийинки изилдөөчүлөр тактап алышар деген ниет менен “Сөздүктөгүдөй” түшүндүрмөлөрү боюнча калтырылды.

1. *Аба* “аюу”. (“алиф” басымдуу айтылат). Кыпчакча (ТТС, 1, 187). Салыштырууга алынган татар (тат.), башкыр (башк.), караим (кар.), кумык (кум.), крым-татар (кр. -тат.), ногой (ног.), кара-калпак (к. -калп.), казак (каз.) жана өзбектердин кыпчак (өзб. кыпч.) диалектилеринде *аба* сөзүнүн “аюу” мааниси белгиленбеген. Салышт. : тат., каз. *аю*, башк. *айыу*; кум., ног. *аюв*, кар. *айув*, к. -калп. *ауiv*; кр. -тат. *айуг*, өзб. кыпч. *айик*, кырг. диал. *айук*, т. алт. *айыг*, түркм. *ауу*.

2. *Азак* “аяк, бут” (ТТС, 1, 95). Хакастан башка салышт. тилдердин баарында бу сөздүн -з- менен келген варианты учуратылбады. Салышт. : тат. *аяк*, бот, башк. *аяк*, кар., кум. *айакъ*, кр. -тат., к. -калп. *айак*, ног. *аяк*, өзб. кыпч. *оёк*, хакас (хак.) *азах* (Исхаков, 1962, 25). Мындай фактыларга караганда сөз ортосундагы /з/ тыбышы аталган тилдерде кийин /й/га өзгөргөн окшойт.

3. *Азыг* “аюу” (ТТС, 1, 185).

4. *Алыг* “ар бир нерсенин жаманы, жараксызы” (ТТС, 1, 151).

5. *Арук* “арык, жүдөңкү” (ТТС, 1, 153). кр. -тат. *арик*, өзб. *орик*, калган кыпч. тилд. *арык*, тат. *алома*.

6. *Бал* –бал. Суварым, кыпчак жана огуз тилдеринде. Түрктөр аны “*ары йагы*” дешет. . . (ТТС, 3, 235). Мындай *бал* деген сөз салышт. кыпч. тилд. баарында өзгөрүүгө учурабай, ошо бойдон сакталган. Бирок түркм. *балы*.

7. *Бар* –бирөөгө кайрылганда, *барың* – бир топ кишиге кайрылганда айтышат. Алар көптүк түрдүн -лар мүчөсүн түшүрүп, анын ордуна 3 тамгасын мурунчул ң тамгасы менен бирге чогуу айтуу менен жеке адамга кайрылышат. Бирөөгө урмат-сый иретинде сылык мамиледе сүйлөөдө алардын тилдеринде, бир адамга кайрылып жатышса да, көптүк түрдүн формасын колдонушат. Төмөнкү ырда келгендей:

*авлак мени коймэңиз айык айип коймэңиз
акар көзүм уш теңиз тегре йуре куш учар. . .* (ТТС, 2, 77-78).

Өзбек кыпчактарында гана тыбыштык жагынан мындан бир аз өзгөчөлөнгөн *бар/бор* варианты жо-

лугуп, калган кыпчак тилдеринин баарында учуроочу *бар* сөзү жекелик санда гана колдонулат. Ал эми кыргыз тилинин түштүк (ошонун ичинде кыпчак урууларында да) , өзб. кыпчактарында *барың* Махмуд Кашгари белгилегендегидей болуп, бир адамга урмат-сый, сылык маанисинде азыркы күндө да айтылат. Ошого караганда бу сөздү ал кыргыз, өзбек кыпчактарынан жазып алган окшойт.

8. *Бардам* “бардым”. Түрктөр “*бардым*” дешсе, огуздардын курамына киргендер “*бардам*” дешет (ТТС, 3, 207). Бу жерде Махмуд Кашгари огуздар, кыпчактар ж. б. уруулар жөнүндө жалпы сөз жүргүзүп жаткандыктан, биз “*бардам*” дегенди кыпчактарга да мүнөздүү көрүнүш катары божомолдосок туура болмок. Бирок *бардам* деген айтылышы негедир азыркы учурдагы кыргыз-кыпчак тобундагы түрк тилдеринин эч бирөөнөн да учуратылбады. Демек, ошого караганда, ал учурда деле кыпчактар түрктөрдөгүдөй болуп “бардым” формасын колдонушкан деп божомолдосок болот.

9. *Башмак* “башмак” (ТТС, 1, 659). Өзб. кыпч. *бошмок*, салыштырылып жаткан кыргыз-кыпчак тилдердин баарында бу сөздүн тыбыштык турпаты да, семантикасы да өзгөрбөй ошол боюнча сакталган.

10. *Бен* “мен”, түрктөрдө *мен*. Түрктөр “*мен бардым*” десе, алар (б. а., кыпчактар деп такт. авторлор) “*бен бардым*” дешет (ТТС, 1, 94). Салыштырылып жаткан кыпч. тилдеринин баарында бу сөз азыр /м-/менен башталып, ортодогу үндүү -е-, -и- аркылуу айтыла берет. Салышт. : тат., башк., ног. *мин*; кум., кр. -тат., к. -калп., каз., өзб. кыпч., кырг. кыпч. *мен*; кар. *мэн*. Бирок алт., түнд. диал., огузд. *бен*.

11. *Бититдачы*, *күзеттечи* “китеп жазууга буйрук берүүчү”, “ат күзөтүүчү”. Башкы формасы *күзеттечи* жеңилдетилген (ТТС, 2, 513).

12. *Бун* “сорпо”, түрктөрдө *мун* (ТТС, 1, 94). Түрктөрдөгү *мун* деп айтылган варианты түнд. алт. диал. *мин-мүн* “навар, бульон, уха” формасында сакталып, башка кыпч. тилдеринде анын ордуна башкача аталыштар колдонулат: тат., башк. *аш*, өзб. кыпч. *суюк ош*, *шурва*, кар., кр. -тат. *шорба*, кум. *шорпа*, ног. *сорпа*, каз. *сорпа*, көже, кырг. *шорпо-сорпо*, көжө, к. -калп. *сорав*.

13. *Евет* “ооба” (ТТС, 1, 129). Түрк. *евет*, түркм. *hawa*, кырг. *ооба*, *ш*, тат. *эйе*; башк., кум., кр. -тат. *эйе*, каз. *иа*, к. -калп. *хам*, өзб. кыпч. *ха*

14. *Елкин* “мусапыр”, түрктөрдө бул сөз *йелкин* деп айтылат (1, 93). Өзб. кыпч. *мусофир*, каз. *елкезбе*, *мусанпир*, башк. *илгизэр*, тат. *ярлы*, айрым кырг. гов. *элкин* “жалгыз”.

15. *Епмек* “нан” (ТТС, 1, 213). Тат., башк., кум. бу сөздүн ортосуна келчү -п - ордуна -к-, кар., ног. - т - тыбышы колдонулуп калган. Салышт. : тат., башк. *икмэк*, кум. *экмек*, кар. *өтмэк*, ног. *обтпек*; к. -тат. *ашлик*; к. -калп., каз., кырг. *нан*; өзб. кыпч. *нан/нон*, түркм. *чорек*. Махмуд Кашгари жазып алган вариантка ортодогу п-к-т тыбыштарынын алмашылганына карабастан, татар, башкыр, кумык, караим тилдериндеги айтылыштар жакыныраак.

16. *Жинчу* “бермет”, түрктөрдө *йинчу* (ТТС, 1, 93). *Йинчу* “мончок, берметтин бир бүртүгү. Күндөрдү ушундан “*йинчу*” деп калышкан. Макалда мындай келет: “*үтлүгү йинчу йерде калмас*” –көздү мончок жерде калбас (жатпас) (кимдир бирөө келип аны алып кетет).

Бойго жеткен кыз күйөөгө тийбей калбайт, бирөө келип ага сөзсүз үйлөнүп кетет деген мааниде.

Огуздар менен кыпчактар “чинчу” дешет, й тамгасын ч тамгасына ооштуруп (ТТС, 3, 49). Ч ы н ч у у “бермет”. Өгүз, кыпчак тилдеринде. Ч тамгасы Й тамгасы менен алмашып келиши мүмкүн (ТТС, 1, 725).

Бул сөздүн башындагы /ж, ч/ тыбыштарынын түшүрүлгөнү болбосо казак, кумык, татар тилдериндеги фактылар, айрыкча алтай тилинин түндүк диалектисиндеги форма “Сөздүктө” көрсөтүлгөн /ч-/ менен айтылганына абдан окшош. Салышт. : каз. *инжу*, өзб. кыпч. *инжу*, кум. *инжи*, тат. *энже*, башк. *ынйы*, түнд алт. *чинче*. Ал эми тат. *гәүһәр*, кырг. *каухар*, *бермет*, каз. *меруерт*, өзб. кыпч. *марварид*, *марджан/маржон* аталыштары кийинки мезгилдерде өздөштүрүлгөн катмарга кириши мүмкүн.

17. Жугду “чууда”, түрктөрдө йугду (ТТС, 1, 93). Кыргыз. чууда, каз. шууда.

18. Йавлак киши - мүнөзү жаман киши. “йавлак”- жаман, начар нерсе, огуз жана кыпчак тилдеринде. . (ТТС, 3, 67).

Бу сөз салыштырылып жаткан кыргыз-кыпчак тилдеринин биринде да белгиленбеген. Анын ордуна аларда *начар*, *жаман*, *фэна*, *акмак*, *әшәке*, *бузук* өңдүү тыбыштык түрдүү варианттагы лексемалар колдонулуп кеткен. Салышт. : тат. *начар*, *яман*, башк. *насар*, к. -калп. *йаман*, каз. *жаман*, *нашар*, кырг. *жаман*, *начар*, *акмак*, кар., к. -тат. *фэна/фена*, ног. *әшәке*, өзб. кыпч. *ёмон*, *бузук*, *сифати паст*, кум. *агьмакә*.

19. Йазук “бээнин желини, эмчек үрпү”. Кээ бири “йазук” дешет, кыпчак тилинде (ТТС, 3, 43). Бу сөздүн ордуна тат. *жилен*, каз. *желін*, кырг. *желин*, башк. *елен*, өзб. *елин* колдонулат.

20. Йалды - от жанды. Айтышат: *от йанды* - от жанды. Дагы бир түрү л менен “йалды”, кыпчак тилинде (*йанар*, *йанмак*) (ТТС, 3, 99).

Бу сөздүн /-л-/ менен айтылган вариантын салыштырылып жаткан тилдерден учурата албадык. Алардын көбүндө /-н-/ аркылуу айтылышы белгиленген: тат. *янды*, *ут янды*, башк. *яныды*, ног. *янду*, кырг. *жанды*, каз. *жанди*, өзб. *ёнду*

21. Йалнук -күн. Огуз, кыпчак жана сувар тилдеринде (ТТС, 3, 573). Бу сөздүн ордуна тат. *итне сораган*, башк. *кол*, кум. *кзул*, каз., кырг. *күң*, кр. -тат. *чора*, өзб. кыпч. *кул хотин*, *чури*, *каниз* деген лексемалар колдонулат.

22. Йатты - ер йатты “эр жатты” (*йатур*, *йатмак*) (ТТС, 2, 453). *Йатты* -ол ат йатты “ал атты, же сокурду (ж. б) жетеледи (*йатар*, *йатмак*). Огуздар менен кыпчактар дайыма сөздүн башында й (дын) ордуна Ч менен айтышат: “ол мени четти” -ал мени (кууп) жетти, йетти деп й менен айтуунун ордуна. Түрктөр болсо: “сүвда йундум”- сууда жуундум, алар болсо: *чундум* дешет. Бул эреже түрк жана түркмөндөрдө дайыма кезигет (ТТС, 2, 507).

Салышт. : тат., башк. *ятты*, өзб. кыпч. *йатты/жатты*, кырг., каз. *жатты*, тоол. алт. *жатты*.

23. Йеңди -жеңди. Айтышат: “*ер аны йеңди*”-эр аны жеңди (бир нерседе). Огуз жана кыпчак тилдеринде (*йеңер*, *йеңмек*) (ТТС, 2, 507). Башк. *еңди*, тат. *жаңди*, каз. *жеңді*, кырг. *жеңди*, ичк. диал. *эр аны йеңди/жеңди*.

24. (к) йемек - түрктөрдүн бир уруусу. Алар кыпчактарга киришет. Биз билгенибизге караганда кып-

чак - түрктөрү өздөрүн башка топко кошшат (ТТС, 3, 47).

25. Йутты - ол йумуртганы йутты “ал жумуртканы жутту” огуз жана кыпчак тилдеринде (*йутар*, *йутмак*) (ТТС, 2, 507). Тат., башк. *йотту*, өзб. кыпч. *йутту*, каз. *жутты*, кырг. *жутту*.

26. (и) йымиан -кыпчак жергесинде өсүүчү жапайы өсүмдүк (ТТС, 3, 59).

27. Катланды - мөмө берди. Айтышат: “*йыгач катланды*”-дарак мөмө берди. Кыпчак, йамак жана уграк тилдеринде (*катланур*, *катланмак*). Бул сөздүн мааниси жапайы өскөн бадал-талдардын мөмөсүнө байланыштуу, а үй бакчаларынын мөмөсүн “*йемишленди*” дешет (ТТС, 3, 297).

28. Кайу “хайу” сөзүнүн бир түрү х менен к алмашкан, огуздар менен кыпчактар х (ны) к (га) алмаштырышат. Алар: “*хызым*” -кызым. Түрктөр “*хызым*”. Алар: “*ханда ердиң*” - кайда жүрдүң?, түрктөр “*канда ердиң*” (ТТС, 3, 333). Салыштырылып жаткан азыркы түрк тилдеринин баарында /к-/: тат., ног., каз., кырг. өзб. кыпч. *кайда?*; кар., кум. *кайда*, к. -калп. *кауда*, башк. *кайза*, кр. -тат. *не йерде*, түнд. алт. *кайы? кайы айылдын?*” кайсы айылдан”.

29. Казын - кайын (кайын журт). Кыпчактар болсо *зай* - тамгасы менен айтышат. Макалда мындай деп келет: “*қадаш темиш қаймадуқ қазын темиш қаймиш*”-тууган десе карабайт, кайын десе карайт. Кайын-журтка күйөө баланын жакшы мамиледе болуусуна карата айтылган акыл-насаат (ТТС, 1, 703). Бирок ушу 1-томунун 95-бетинде “ягма, тохсы, кыпчак, ябаку, татар, кай, чомул жана өгүздөрдүн баары *заль*-тамгасын дайыма “*йа*” тамгасы менен алмаштырышат, эч качан “*заль*”-тамга менен сүйлөшпөйт. Мисалы түрктөр (*ак*) *кайың* дарагы дегенди “*казың*” дешсе, алар “*кайың*” дешет. Ошондой эле, чыгыл жана башкалардын түрк тилдеринде “*дза-заль*”-тамгасы менен айтылуучу сөздөр Орус жана Урум өлкөлөрүнө дейре созулган кыпчак, йемек, сувар, булгарлардын тилдеринде “*зай*” менен айтылат (ТТС, 1, 95-97) деген түшүндүрмө жазылган.

Азыркы кыргыз-кыпчак тобундагы түрк тилдеринде: тат. *кайн* (*кайната*, *кайнага*, *кайнана*, *кайнене*, *кайнтута*, *кайнигеч*, *кайнсеңел*); кырг., каз. *кайын-журт*” кайын-журт”, *кайың* ”береза”. Бирок түнд. алт. *кайын эне*, *кайнем* дегенде бир гана /-й-/ менен айтылса, “*кайың*” “береза” маанисин туюндурууда /-й- - -з-/ деген эки түрү тең колдонула берет: *кайың-казың* (Баскаков, 156).

30. Кат -бактардын мөмөсү, чогултуу маанисинде. . . Йамак, кыпчак, кай, татар жана чумылдар аны дарактын мөмөсүнүн аты боюнча “*кат*” дешет (ТТС, 3, 219). Түнд. алт. *кат V* ”карагат”, кыргыз тилинде”-мөмө” маанисинде *кат* деген өзүнчө сөз айтылбаганы менен ал *карагат*, *кызылгат*, *кожогат* сөздөрүнүн курамында колдонула берет.

31. Кату -шал болгон, же чолок болгон, кыпчак тилинде (ТТС, 3, 334). Биздин оюбузча, бу жердеги *кату* сөзү эфвемизм болушу ыктымал.

32. Кемп -кеме, огуз, кыпчак тилдеринде (3, 357). Түркм. *кема*, *кайик*, кырг., каз. *кеме*, *кайык*, түнд. алт. *кебе*”*кайык*”, бирок *койык* “весло” (Баскаков, 160)

33. Кемик -пахтадан саймаланып токулган (тигилген) кийим (халат). (Кыпчактар мындан жаан өтпөс, күн өтпөс жука чапан жасашат) (ТТС, 1, 683).

34. *Кенчек саңыр* –Тараз шаарына жакын жайгашкан шаардын аты, кыпчактардын чек арасында (ТТС, 1, 825).

35. *Курд* –тикенек, кыпчак тилинде (ТТС, 3, 341). Азыркы кыпчак тилдеринин биринде да мындай маанисинде сөз учуратылбады. "Тикенек" маанисин тат., башк. *чәнечке*, кар. *сис*, кум. *ине*, к. -калп. *ийне*, өзб. кыпч. *игна*, кр. -тат. *тиген*, каз. *тикен*, *тикенек*, кырг. *тикен*, *тикенек*, өзб. кыпч. *тикан*, *тиканак* лексемалары туюндурут.

36. *Курмаан* "саадак". Өгүз, кыпчак тилдеринде. Айтышат: "*киши курмаан*"-кын (зоот) менен саадак. Бул сөз куур *маан* кур байлан!-деген сөздөн келип чыгат (ТТС, 1, 767). *Курман* "жаанын саадагы", түрктөрдө *йасык*. "*упрак йасыкдын тозлог йа чыкар* – эски саадактан тозгон (чаң баскан) жаа чыгар. . . (ТТС, 3, 29). Мындай форма башкыр тилинде гана *корман* түрүндө сакталып калган. Башка түрк тилдеринде, маселен: каз. *корамсак*, *ок кап*; кар. *сагъдакъ*; кырг. *саадак*; өзб. кыпч. *садок*, *тирдон*, *укдон*; тат. *ук савыты*.

37. *Күк* – тамыр, уруу, тукум. Айтышат: "*күкүң ким*"-кайсы уруудансың? Огуз жана кыпчак тилдеринде (ТТС, 2, 453). Бу сөздүн "тамыр" мааниси огуз тобундагы түрк тилдеринде, атап айтканда: түрк. *көк*, азер. *көк*, түркм. *көк/дамар* "тамыр" орун алып, калган кыргыз-кыпчак тилдеринде анын ордуна *тамыр*, *томир*, *түбүр*, *тымар*, *дамар* жана *илдиз-йилдиз*, *жилдиз*, *силис*, *чилеге*, *төрүт* (Исхаков, 1962, 46-47) өңдүү лексемалары колдонулары байкалды. Эгерде *күк* сөзүнүн "тамыр" мааниси кыпчак тилдерине мурда мүнөздүү болсо, анда анын изи жок дегенде бир же бир нече кыпчак тилдеринде сакталып калууга тийиш эле. Демек, антип сакталбаганына караганда Махмуд Кашгари аталган *көк* сөзүн огуздарга чектеш турган кыпчак тилдеринен гана жазып алган окшойт деген ой пайда болот. Ал эми ал сөздүн "уруу, тукум" маанисинин аталган тилдерде бар-жоктугун тастыктоочу тиешелүү материалдардын табылбагандыгына байланыштуу азырынча ал тууралуу эч нерсе айта албайбыз.

38. *Кырнак* "күң кыз". Йабаку, кай, жумул, йасмыл, огуз, йамак жана кыпчак тилдеринде (ТТС, 1, 813). Мындай сөздүн да аталган тилдерде бар экендиги тууралуу маалыматты азырынча кезиктире албадык. Андай маани тат., башк. *көң*, кырг. *күң* лексемалары аркылуу туюндурулат.

39. *Кыфчак* –түрк уруусу (ТТС, 1, 815).

40. *Өкил* "көп". *өкил киши* (ТТС, 1, 169). "Көп" маанисинде айтылган мындай сөздүн ордуна салыштырылып жаткан тилдердин басымдуу бөлүгүндө, маселен: тат., башк. *күп*, кар., каз., кырг. *көп*. өзб. кыпч. *куп*, анча, бир *талай*, ног. *увйкен* лексемалары колдонулат.

41. *Өзле*"өйлө, түш мезгили" (ТТС, 1, 233).

42. *Пушак*"ичи кысыла берүүчү", түрктөрдө *пушган* (ТТС, 1, 299).

43. *Син* "сен"... (ТТС, 3, 207). Азыркы түрк тилдеринде "Сөздүктөгүдөй" болуп /-ы-/ менен *сын* түрүндө айтылган варианты учуратылбай, /-е-/ же /-и-/ аркылуу айтылышы кеңири таралган. Салышт. : тат. *син*, башк. *хин*, хак. *син*, кар. *сэн*, кум., кр. -тат., ног., к. -калп., каз., кырг., алт., шор., тув., өзб. кыпч., түрк., түркм. *сен*, як. *эн*, аз., уйг. *сэн* (Исхаков, 1955, 78). Келтирилген бу фактыларга караганда Махмуд Кашгаринин жазып алганы татар, хакас тилдериндеги айтылышка окшоп, -и- аркылуу берилет.

44. *Сулаак* "көк боор", кыпчак тилинде. Т тамгасы С тамгасы менен алмашылып келген, бул көрүнүш араб тилинде да кезигет (ТТС, 1, 717). Аталган тилдерде бу сөз учуратылбады. Анын ордуна каз. *көк баур*, *талак*, кырг. *көк боор* өңдүү лексемалары колдонулат.

45. *Сусак* "суу (ж. б.) сузуп алуучу нерсе. Карлук, карлук-кыпчак жана бардык көчмөн элдердин тилинде (ТТС, 1, 809). Кырг. *сускуч/сузгуч*, анж. кыпч. *сүзгүч/сүзгү* (Абдуллаев, 110).

46. *Тава* "төө". Төөнү түрктөр "*тевей*" дешет, огуз жана мен эскерткендер (огуз, кыпчак ж. б.) "*тава*" дешет (3, 207). Азыркы түрк тилдеринде төөнүн мындай аталышынын тыбыштык турпаты өзгөрүп кеткен. Салышт. :тат. *дөя*, башк. *дөйэ*, кум. *дэвэ*, кр. -тат. *дөя*; кум. *тюе*, ног. *туье*, к. -калп. *туйе*, каз. *түйе*, кырг. *төө*, кырг. кыпч. *түйэ*, өзб. кыпч. *туя*. Бу сөздүн башында /т-/ тыбышынын сакталышы кум., ног., к. -калп., каз., кырг., өзб. тилдерине мүнөздүү. Сөз ортосундагы /в/ тыбышы кумыктан башкасында /й/га өткөрүлсө, кыргыз тилинде кыскартылып, созулма /өө/гө айланган.

47. *Тамак*"алкым, тамак, кекиртек", түрктөрдө *тамгак* (1, 99). Өзб. кыпч. гана бу сөздөгү /а/тыбышы /о/ болуп айтылса, башка тилдерде Махмуд Кашгари жазгандай /а/ менен келген формасы кеңири орун алган: тат., башк., ног. *тамак*; каз., кырг. *тамак*, *алкым*.

48. *Темүр* "темир, кылыч" (ТТС, 1, 631). Салышт. :кум., ног., кырг., өзб. кыпч. *темир*; к. -калп., каз. *темір*; тат., башк. *тимер*; кар. *дэмир*, кр. -тат. *демір*. "*Кылыч*" мааниси катталбаган.

49. *Тозды* "тойду". Карын тозды (ТТС, 1, 97).

Урумга чейинки чөлкөмдөгү кыпчак жана аларга жакын жайгашкан башка уруулар да бул тамганы "*зай*" тамгасына алмаштырышат. (ТТС, 1, 97). Кыргыз, казак, өзбек кыпчактарында *тойду-тойды* формаларында айтылат.

50. *Томлуг* "тоң". Айтышат: "*ер томлугка тозды*" – эр тоңго тоңду (*тозар*, *тозмак*). Кыпчак тилинде (ТТС, 3, 277). Каз., кырг. *тоңду*, тат., башк. *туңды*, өзб. кыпч. *тунгмок*, кар. *бузламак*.

51. *Тышыкты* "тышка чыкты". *Эр евдин тышыкты* – эр үйдөн тышка чыкты. Йагма, тухси, кыпчак, йабаку жана кээ бир түрмөндөр ушундай дешет. Түрктөрдүн көпчүлүгү: "*чыкты*" (ТТС, 631, 247). Мындай структурадагы сөз аталган тилдерден учуратылбады, анын ордуна кырг. *тышка чыкты*, каз. *шыгу*, башк. *карау*, *сыгуу*, тат. *карау* сыяктуу лексемалары колдонулат.

52. (*нун*). *Учан* – эки желкеми бар кеме. Кыпчакча (ТТС, 631, 247).

53. *Чики йи* –бышык (тыгыз) тигилген, кошулган жер. Китептин башында эскертилгендей, ч тамгасы й тамгасына алмашылат, кыпчак жана башка тилдерде, "*чинчу*" –бермет, башкы формасы "*йинчу*".

54. *Чузгаа* "башчы, жетекчи". Өгүз жана кыпчак тилдеринде. Макалда мындай деп келет: "*калын кулан чувгааасы болмас*" – үйүр кулан башчысыз (айгырсыз) болбос (ТТС, 1, 73).

55. *Чумук* "ала карга", түрктөрдө *чумгук* (ТТС, 1,99). Тат., кырг. *ала карга*.

56. *Ылыг сув* "жылуу суу", түрктөрдө *йылыг сув* (ТТС, 1, 93). Тат. *жылы су*, каз. *жылы су*, кырг. *жылуу суу*, бирок ичк. айрым гов. *ылык сув*.

"Сөздүктө" катталган кыпчак сөздөрүн азыркы учурдагы кыргыз-кыпчак тилдеринде сакталышы жагынан талдаганыбызда төмөнкүдөй көрүнүштөрдү берди:

а) Баарында же басымдуу бөлүгүндө өзгөрүлбөй сакталган сөздөргө *бал* "бал", *башмак* "башмак", *бар* "бар (этиш)"; тыбыштык өзгөрүүлөрү менен: *бардам* "бардым", *арук* "арык", *бен* "мен", *жинчу* "бермет", *йалды* "жанды", *йатты* "жатты", *йеңди* "жеңди", *йутты* "жутту", *казын* "кайын-журт", *казын* "кайың", *син* "сен", *тава* "төө", *тамак* "алкым", *темир* "темир", *тозды* "тойду" кошууга болот.

б) Айрым тилдерде гана жолугуучу сөздөргө *барың* "2-жак сылык форма", *мун* "сорпо", *евет* "ооба", *елкин* "жалгыз", *жууда* "чууда", *кат* "мөмө", *кайу* "кайда?", *күк* "тамыр" кирет. Булардын ичинен *мун* "сорпо", *кат* "карагат", *кайу* "кайда?" тоолу алтайлыктардын тилинде, *барың* "2-жак сылык форма кырг. жана өзб. кыпчактарында, *елкин*, *кат* (*карагат*, *кызылгат*, *кожогат* формасында) кыргыз говорлорунда, *чууда* кыргыз, казак тилдеринде, *евет* "ооба", *күк* "тамыр" түрк, түркмөн, азербайжан тилдеринде жолугат.

в) Бир катар сөздөр, маселен *алыг* "ар нерсенин жаманы, жараксызы", *бититдачы*, *күзөтдечи* "китеп жазууга буйрук берүүчү", "ат күзөтүүчү", *йавлак киши* "жаман киши", *йагук* "бээнин желини, эмчек үрпү", *йалнук* "күң", *йемек* (этноним), *йымшан* "өсүмдүктүн аты", *кемик* "пахтадан саймаланып токулган кийим (халат)", *Кенчек саңыр* "Таразга жакын шаардын аты", *курд* "тикен", *кырнак* "күң кыз", *өкил* "көп", *өзле* "өйлө", "түш мезгили", *пушак* "ичи кысыла берүүчү", *сулаак* "көк боор", *учан* "эки желкеси бар кеме", *чикийи* "бышык (тыгыз) тигилген", *чувгаа* "башчы, жетекчи", *чумук* "ала карга" чумгук салыштырылып жаткан тилдерден учуратылбады;

Аталган сөздөрдүн семантикасы менен тыбыштык түзүлүшүн боюнча караганыбызда төмөнкүдөй өзгөрүүлөрдүн жүргөндүгү байкалды:

а) "Сөздүктө" көрсөтүлгөн маанилери баарында сакталбаган сөздөр: *аба* "аюу"; маанилери айрымдарында гана сакталган сөздөр: түрк, аз., түркм. гана *күк* "тамыр"; тыбыштык түзүлүшү мурункудай болгону менен маанилери айрым тилдерде өзгөрүүгө дуушар болгон сөздөр: т. алт. *кат* "карагат".

в) Тыбыштык турпаты өзгөрүп кеткен сөздөр:
-з->-й-: *азыг* "айык, аюу", бирок тоол. алт. *казын* "кайың"; -у->-ы- же -и-: *арук* "арык же арик"; -а->-ы-: *бардам* "бардым же бардум б-> м-: бун "мун"; -п->-к-/-т-: *епмек* "екмек же етмек, нан"; ж- түшүрүлгөн же ч- бойдон калган: *инчу/инжи* же *чинчу*; ж-> ч-/ш-: *жууда* "чууда же шуда"; -л-> -н-: *йалды* "йанды же..."; тат., башк. *й-йутты*, каз. к. калп., кырг. *ж-жутты* / *жутту*.

Адабияттар

1. Абдуллаев Ф. Андижон область Янгикургон район китчоклари шевасидаги баъзи лексик хусусиятлар. Китепте: *Ученые записки выпуск У11. -Ташкент, 1963, 101-121-бб.*
2. Баскаков А. Н. Введение в изучение тюркских языков. Изд. 2-е. -М., 1969.
3. Исхаков Ф. Г. Общая характеристика тюркского вокализма. Китепте: *Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть первая Фонетика. -М., 1955, 53-59-бб.*
4. Исхаков Ф. Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. Китепте: *Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1У. Лексика. -М., 1962, 5-68-бб.*
5. Исхаков Ф. Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. Китепте: *Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1У. Лексика. -М., 1962, 60-114-бб.*
6. ТТС - Махмуд Кашигари. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргызча котормосу (Которгондор Т. Токоев, К. Кошмоков). -Б., 2011; 2012; 2013.